

“TO‘NYUQUQ” BITIKTOSHIDA SIYOSIY YETAKCHI NUTQINING IFODA XUSUSIYATLARI

Elbek O‘rol o‘g‘li Ro‘ziyev, Termiz davlat universiteti “O‘zbek tilshunosligi” kafedrasida stajyor-tadqiqotchisi

CHARACTERISTICS OF EXPRESSION OF THE POLITICAL LEADER’S SPEECH IN

“TONYUKUK”

Ruziyev Elbek Ural ugli, Termez state university Trainee-researcher of the Department of Uzbek Linguistics

ОСОБЕННОСТИ ВЫРАЖЕНИЯ РЕЧИ ПОЛИТИЧЕСКОГО ЛИДЕРА В НАДПИСИ

“ТОНЬЮКУК”

Рузиев Элбек Урал оглы, Термезский государственный университет, стажёр-исследователь кафедры узбекского языкознания

<https://orcid.org/0009-0008-0410-7020>

9-0008-0410-7020

e-mail:

elbek_ruziyev@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada qadimgi Turk xoqonligi sarkardasi To‘nyuquq tomonidan yozib qoldirilgan “To‘nyuquq” bitiktoshi va undagi siyosiy yetakchi nutqiga xos birliklar lingvistik jihatdan tahlilga tortilgan. Qadimda qo‘shin boshliqlari harbiy yurishlarni tashkil etgan hamda boshqargan. Shuningdek, ular qo‘shinni olg‘a undash, jangda g‘olib bo‘lishga chorlovchi siyosiy yetakchi vazifasini ham bajarganlar. Maqolada “To‘nyuquq” bitiktoshida mavjud siyosiy nutq elementlarining semantik ma‘nosi, ifoda xususiyatlariga e‘tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: turkiy bitiklar, siyosiy yetakchi nutqi, To‘nyuquq, turk xoqonligi.

Abstract: In the article, the “Tunyuquq” epitaph written by the commander of the ancient Turkic Khaganate Tonyuquq and the units specific to the speech of the political leader in it are analyzed linguistically. In ancient times, army chiefs organized and led military campaigns. They also performed the role of political leaders urging the army forward and winning the battle. The article focuses on the semantic meaning and features of expression of elements of political speech in the “Tunyuquq” epitaph.

Key words: Turkish inscriptions, speech of a political leader, Tonyukuk.

Аннотация: В статье лингвистически анализируются эпитафия “Тонюкук”, написанная полководцем древнетюркского каганата Тонюкуком, и единицы, характерные для речи политического лидера в ней. В древние времена военачальники организовывали и возглавляли военные кампании. Они также выполняли роль политических лидеров, подгоняющих армию вперед и побеждающих в битве. В статье основное внимание уделяется смысловому значению и особенностям выражения элементов политической речи в эпитафии “Тонюкук”.

Ключевые слова: турецкие писания, речь политического лидера, Тонюкук, Турецкое ханство.

KIRISH. Ma'lumki notiqlik alohida san'at sifatida Qadimgi Yunoniston va Rimda taraqqiy etgan hamda rivojlangan. Notiqlik tarixi o'zining ko'p yillik tarixiy taraqqiyot davrida bir qancha tarmoq yo'nalishlariga bo'linganligini kuzatishimiz mumkin. Mavjud adabiyotlarda xususan, S.Inomxo'jayev "Notiqlik san'ati asoslari", A.Aripovning "Notiqlik nutqining lisoniy-uslubiy vositalari" nomli tadqiqotlarida ijtimoiy-siyosiy notiqlik, akademik notiqlik, sud notiqligi, ijtimoiy maishiy notiqlik, badiiy notiqlik, diniy notiqlik kabi turlari keltirib o'tilgan [1,2;-B.6,7]. Bu turkumlarga mansub ijtimoiy-siyosiy notiqlikning muhim ko'rinishi siyosiy nutq hisoblanadi. Siyosiy nutq tushunchasiga turkolog olim Q.Sodiqov quyidagicha ta'rif beradi: "Siyosiy nutq – majlis, qurultoy va kengashlarda so'zlanadigan nutq bo'lib, bunda rahbar xodim muayyan davrga xos dolzarb siyosiy masalani yoritib beradi"[3;-B.524]. Shu jihatdan, o'zbek tili tarixining qadimiy ildizlari hisoblangan manbalar "Bilga xoqon", "Kultegin", "To'nyuquq" bitiktoshlarida ham siyosiy nutqning elementlarini uchratamiz. Quyida aynan "To'nyuquq" bitiktoshidagi siyosiy yetakchi nutqining xususiyatlariga e'tibor qaratilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Jahon turkologlari tomonidan bitiktoshlar ularning matnii va adabiy-estetik jihatlari atroflicha tahlilga tortilgan. Ali Akar, E.Aydin, Q.Sodiqov, N.Rahmonov va boshqa olimlarning asarlarida "To'nyuquq" bitiktoshi haqida to'xtalib, ma'lumotlar berib o'tilgan. Maqolada ushbu asarlardagi matnlarga berilgan izohlardan foydalanilgan. Shuningdek, maqolani yozishda ilmiy bilishning tavsifiy, qiyosiy-chog'ishtirma metodlaridan foydalanilgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. "Bilge Tonukuk ben özüm tawgaç eline kılntım türk bodun tawgaçka körür erti – (Men) bilga To'nyuquqman. O'zim Tabg'ach elida voyaga yetdim. (O'sha kezlar) turk xalqi Tabg'achga qaram edi"¹.

To'nyuquq bitigining dastlabki qatorlarini tashkil etuvchi bu jumlagra grammatik-semantik nuqtayi nazardan baho berib, ayni paytda talqin qilsak, To'nyuquq o'zining tug'ilishi haqida

gapirganda, tug'ilish haqiqiy hayot, mavjudlik va dunyoga kelish ramzi bo'lganligini ifoda etadi. To'nyuquq o'z bitigida vaqt tushunchasini sir sifatida qoldirishni ma'qul ko'rgan. Vaqt tushunchasini Kul Tegin va Bilga xoqon bitiklarida yaqqol anglash mumkin bo'lsa-da, To'nyuquq bitiklarida anglash mushkul bo'ladi. Shu sababdan ham yodgorlikning yozilish sanasini olimlar har xil baholaydilar[4]. Yozuvning dastlabki ikki satrida ko'rib turganimizdek, To'nyuquq o'zining tug'ilgan yili qaysi yillarga to'g'ri kelganini aniq ko'rsatish o'rniga, tarixiy bilimlardan foydalanib, o'sha davrda o'quvchini taxmin qilishga majbur qilmoqchi bo'lgan. Tonyuquq jumlada o'zi haqida gapirar ekan, o'z ismi oldida "dono" degan unvonni qo'llashi, o'zini hamma narsani biluvchi, hamma narsada hukmronlik qila oladigan shaxs sifatida ko'radi. Erhan Aydin ta'kidlaganidek: "Aytish kerakki, To'nyuquqning o'zini ifodalash uchun ishlatadigan hikmatli so'zni tanlashida alohida sabab bor. U qo'llayotgan "bo'yla", "bag'a", "tarkan" so'zlari harbiy unvonlar bo'lib, bilimdon, donishmand degan ma'noda uning harbiy unvonlari bilan bir qatorda "donishmand" unvoni ham atayin va qat'iyat bilan qo'llanishini aytishimiz kerak. Ya'ni, bir necha harbiy unvonga ega bo'lgan To'nyuquqning maqsadi "dono" degan unvonni qo'llash orqali nafaqat harbiy, balki davlat boshqaruvi va boshqaruv nuqtayi nazaridan ham o'zining aqlli shaxs ekanligini bildirishni maqsad qilgan bo'lishi kerak [5;-B.71].

"Käçä kältimiz, kälmişi alp tädi, tuymadi, täñri Umay İduq yär sub basa bärti ärinç, näkä täzär-biz. Öküş täyin näkä qorqur-biz az tayin nä basänalim, täglim, tädim. Tägdimiz, yayidimiz".

Bitiktoshdagi ushbu parchada ham "urush", "yov", "hujum" kabi so'zlar yetakchi nutqining ommaga yetib borishini ta'minlovchi vosita vazifasini bajarmoqda. "Yovni ko'p deya nega qo'rqamiz, qani boraylik, hujum qilaylik" kabi jumlar jangchi yo'l boshchining tantanavor chaqirig'i sifatida yangraydi. Bitiktoshdagi Tonyuquqning birin-ketin ma'no jihatdan qamrab oluvchi jumalarni qo'llamoqchi bo'lishining asosiy sababi ham o'quvchiga, qolaversa, askarlariga ta'sir o'tkazish. Negaki, siyosiy nutqning muhim

¹ Yorliqlar matnining bugungi kundagi tarjimasini berishda M.Is'hoqov, Q.Sodiqov, Q.Omonovlarning "Mangu bitiklar" kitobidan amaliy foydalanildi.

xususiyatlaridan biri ham ta'sir o'tkazishdir. Bitiktoshning yuqori qismlaridagi kabi To'nyuquq bu satrlarda ham urushga ketishdan oldin askarlariga qilgan nutqida dushmanlarning ko'pligi urush natijasiga ta'sir qilmasligini ta'kidlaydi. Shu o'rinda, To'nyuquq tashqi tomondan ulug'vor sanaluvchi narsalarning ham asl ichki jihatlarini ko'rish kerakligiga ishontira oladigan yo'l boshchi bo'lganini ushbu satrlardan yana bir bor anglaymiz.

To'nyuquq bergan tafsilotlarga qaraganda dushman askari uning askaridan ikki baravar ko'p bo'lgan, ammo uning askarlarga qarata aytgan murojaati urushda uning g'alabasini ta'minlab bergan. Urushda To'nyuquq kerakli nutqni ayta olgan. Askarlar kam sonli bo'lsa-da qat'iyat bilan kurash olib borgan. To'nyuquq e'tiqodni mahkam ushlagan yetakchi sifatida ham gavdalanadi. Xalq, el-yurt ahvolidan doimo xavotirda bo'ladi. O'quvchi uning nutqlarini yanada yaxshiroq anglashi uchun uning nutqi o'tgan zamon birinchi shaxs shaklida ifoda etiladi. Uning "Ol sabin asidip, tun yama udusiqim kalmaz arti, kuntuz yama olursiqim kalmaz arti", - deb yozilgan nutqida ham el-yurtga qayg'urish hissini kuzatishimiz mumkin.

Eltarish xoqonning Tabg'achga o'n yetti bor hujumi yoki Qitanga yetti, O'g'uzga besh bor jang qilib g'olib bo'lganida ham To'nyuquq sarkarda sifatida o'zini namoyon etganligini quyidagi misollarda ham anglashimiz mumkin: "Alpin uchun Tabg'achqa yati yigirmi sunusdi, Qitanqa yati sunusdi, Oguzqa bas sunusdi; kunduz olurmati, qizil qanim tukati, qara tarim yugurti". Uning ushbu so'zlari ham Vatanparvarlik bilan aytilgan yetakchi nutqining ko'rinishidir: Bu turk bodunqa yaraqliq yagig kalturmädim, togunlug atig yugurtmädim. Turk xalqiga yaroqli yovni keltirmädim, yalovli otini yugirtirmädim. Bundan ham anglashimiz mumkinki, To'nyuquq xoqon bilan yonma-yon yurgan, yurtni mustahkamlagan yetakchidir.

XULOSA. Umuman, turkiy siyosiy nutq tarixini o'rganishda To'nyuquq bitiktoshi ham o'ziga xos tarzdagi muhim manba vazifasini bajaradi. Turkolog olim Q.Sodiqovning ta'biri bilan aytganda, "To'nyuquq xoqon emas, qolaversa, uning bitigi yorliq yo yurt egasining bitigi ham emas.

Lekin, ta'kidlash kerak, bitig To'nyuquqning kim o'tgani, xalq erki yo'lida xoqonlar bilan yelkama-yelka turib kurashgan milliy qahramonning ulug' xizmatlarini xoqonlik oldida, kelajak avlodga yana bir bor ta'kidlab qo'yish uchun yozilgan bayonotidir"[3;-B.417]. Lekin, ana shu xususiyatlari bilan u rasmiy tus oladi hamda uni ham siyosiy nutq matnlariga kiritishimiz mumkin. Zero, ulug' Turk xoqonligida xoqon bilan yonma-yon davlatni tuzgan, hududlarni kengaytirgan yetakchi nutqidan biz o'sha davrga xos bo'lgan nafaqat ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni, balki, yetakchining undovchi, jangchilar ruhiyatini ko'taruvchi nutqiy salohiyatga ega lider bo'lganligini ham anglaymiz. Albatta, mazkur maqolada ushbu manbadagi siyosiy yetakchi nutqining xususiyatlarini to'la darajada ko'rsatib berolmadik. Lekin, yuqoridagi misollar ham To'nyuquqning haqiqiy yetakchilik qobiliyatini ochib beradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Inomxo'jayev S. Notiqlik san'ati asoslari. – Toshkent: O'qituvchi; 1982.
2. Aripova A.H. Notiqlik nutqining lisoniy-uslubiy vositalari. Fil. fan.. nomz. diss. – T. 2002.
3. Sodiqov Q. Eski o'zbek yozma adabiy tili. – Toshkent: Akademnashr, 2022.
4. Osman Fikri Sertkaya. Göktürk Tarihinin Meseleleri. –Anqara: 1995.
5. Aydın E. Türklerin Bilge Atası Tonyukuk. İstanbul: Kronik Yayınları. 2019.
6. M.Is'hoqov, Q.Sodiqov, Q.Omonov. Mangu bitiklar. –Toshkent: 2009.
7. Kurbanbayeva, M. (2024). Fuqarolik jamiyati g'oyalarining milliy davlatchiligimizdagi o'rni. Tamaddun nuri jurnali, 7(58), 247-250.
8. Kurbanbayeva, M. (2024). O'zbek xalq og'zaki ijodiyotida adolatli jamiyat to'g'risidagi ilk tasavvurlar ifodasi. Tamaddun nuri jurnali, 8(59), 78-81.
9. Kurbanbayeva, M. (2024). Fuqarolar vatanparvarligi – fuqarolik jamiyati institutlari shakllanishida muhim omil. Tamaddun nuri jurnali, 9 (60), 23-25.